

НА ПОЧАТКУ ТВОРЧОГО ШЛЯХУ

В. Павловська-Кравчук, здобувач Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

Поняття та сутність правового менталітету: методологія дослідження

Сьогодні право не можна сприймати лише у вузьконормативному аспекті і лише як таке, що походить виключно від держави або санкціонується нею. Історія правового життя суспільства свідчить про обмеженість та односторонність легістського праворозуміння, згідно з яким право є сукупністю владних приписів держави, підтверджує обґрунтованість юридичного типу праворозуміння, відповідно до якого право є складним соціальним явищем, що має власну об'єктивну природу, яка не залежить від волі чи свавілля державної влади. Держава не завжди була єдиним джерелом правових норм, а норми — єдиною субстанцією права. Визнання народу носієм суверенітету і єдиним джерелом державної влади, розвиток безпосередньої демократії актуалізують пошук правових форм, які виходять безпосередньо від населення.

У теорії права доктринальне визначення поняття «правовий менталітет» як таке відсутнє. Вітчизняна теорія правового менталітету перебуває на стадії концептуального оформлення, коли «очевидні лише деякі ідеї та підходи»¹. Значний вклад у формування теорії правового менталітету зробили такі російські вчені-правознавці, як Р. С. Байніязов, Л. М. Карнозова, А. Ю. Мордовцев, М. В. Рац. Повільні темпи становлення у вітчизняній юриспруденції теорії правового менталітету пов'язані, передусім, із пануючою у нашому суспільстві парадигмою нормативно-позитивістського праворозуміння, відповідно до якої право розглядається як система загальнообов'язкових норм, встановлених та санкціонованих державою, а не як «базова регулятивна форма культури, ціннісний продукт саморозвитку цивілізації, нації, етносу, закономірний наслідок їх буття»².

¹ Див.: Мордовцев А. Ю. Правовая система в ментальном измерении: постановка проблемы / А. Ю. Мордовцев // Северо-Кавказский юридический вестник. – 2002. – № 2. – С. 57.

² Мордовцев А. Ю. Природа права в пространстве культуры / А. Ю. Мордовцев // Северо-Кавказский юридический вестник. – 2003. – № 2. – С. 32.

Зрозуміло, що для становлення та розвитку теорії правового менталітету важливе значення має теоретична розробка самої категорії «правовий менталітет». Реалізація цього завдання ускладнюється наступною обставиною. Так, деякі вчені (наприклад, І. А. Іванніков) взагалі не вважають за доцільне введення у науково-правовий обіг «гарного, але досі багатьом незрозумілого терміна «менталітет (ментальність)» у зв'язку з наявністю у теорії права категорії «правова культура», що на його думку, є абсолютно тотожною з правовим менталітетом»¹. Крім того, у теорії права існує таке споріднене з правовим менталітетом поняття, як «правосвідомість», що, на думку деяких вчених, теж обмежує використання у науковому обігу терміна правового менталітету. З усією очевидністю розробка поняття «правовий менталітет» передбачає його порівняння з поняттями «правова культура» та «правова свідомість». Тобто правовий менталітет є поняттям, яке від самого початку вже внаслідок своєї етимології вимагає використання порівняльно-правового методу. Таким чином, при дослідженні правового менталітету важливе перш за все теоретико-понятійне оснащення даної категорії, а також його відмежування від суміжних за значенням феноменів правової культури та правової свідомості.

Правовий менталітет характеризується за допомогою ознак етнічної приналежності, латентності ментально-правових структур, особливості правового світогляду, який проявляється у вигляді конкретної правової поведінки, що у підсумку і становить певну ідентичність (неповторність) правової системи. На фоні правової системи правовий менталітет виступає як основоположна матриця, яка визначає всю правову «колеритність» національної правової дійсності. Саме категорія правового менталітету дозволяє глибше проникнути у духовну правову «тканину», властиву певному суспільству з тим, щоб зрозуміти його усталені поведінкові стереотипи у галузі права. Виявлення домінант українського правового менталітету сприятиме визначенню пріоритету подальшого культурно-правового розвитку України, яка після проголошення незалежності знаходиться у пошуку адекватних підстав національної правової дійсності, що позначиться в остаточному приєднанні або до Західної, або до Східної традиції права.

В основі вивчення правового менталітету лежить саме походження даного культурно-правового феномену. Більшість авторів наукових праць із заданої проблематики наголошує на історичній заданості,

¹ Іванніков І. А. Концепція правової культури / І. А. Іванніков // Правоведение. – 1998. – № 3. – С. 16.

зумовленості національного менталітету. Так, менталітет складається у результаті тривалого і стійкого історичного впливу природно-географічних, етнічних, соціально-політичних та культурних умов проживання на суб'єкт менталітету, що виникає на підставі органічного зв'язку минулого з майбутнім¹. На підставі цього менталітет утворює ту духовно-поведінкову специфічність, яка робить представників одного народу не схожими на інших, і тому він стає важливим фактором самоідентифікації того чи іншого суспільства².

Представники історичної школи права скористалися поняттям «національного духу», яке вперше було введено у політико-правову мову Ш. Л. Монтеск'є, та зробили його базовим у своїй доктрині, визначивши звичай єдино законним джерелом права, тоді як закон є вторинним джерелом, яке виправдане лише тією мірою, якою відповідає «народному духу». «Право, — пише Н. В. Акчургіна, — даючи оцінку історичній школі права, — це частина народного життя, воно виникає у свідомості людей, розвивається та вдосконалюється разом з ним, відображаючи у своєму змісті всі зміни, що відбуваються в житті народу»³.

Очевидно, що інтерес історичної школи права мав більше практичну спрямованість, ніж філософсько-теоретичну. У першу чергу її цікавило питання ефективності юридичних норм, а не їх нормативної істини (якими вони мають бути з позиції справедливості). Норма є ефективною, якщо добровільно дотримується суб'єктами правових відносин, отже, узгоджується з «національним духом», та за таких умов є дійсною.

Одним із найважливіших складових методології пізнання правового менталітету є антропологічний метод, оскільки він безпосередньо спрямований на людину як на першопричину національної правової реальності⁴. Під впливом юридичної антропології відбувається поступова переоцінка основних методологічних підходів, які застосовуються юридичною наукою при вивченні національного права, що зумовило перехід «від матеріалістичної одноманітності до спроб більш

¹ Див.: Лесная Л. В. Менталитет и ментальные основания общественной жизни / Л. В. Лесная // Социально-гуманитарные знания. – 2001. – № 1. – С. 139.

² Див.: Кукоба О. А. Природа и структура этнического менталитета / О. А. Кукоба // Философия и общество. – 2004. – № 4. – С. 90–91.

³ Акчургина Н. В. Историческое правоведение: становление, развитие в России в 30–70-х годах XIX века Н. В. Акчургина. – Саратов, 2000. – С. 3–4.

⁴ Див.: Оборотов Ю. М. Теорія держави і права (прагматичний курс) / Ю. М. Оборотов. – Одеса, 2005. – С. 18.

тонкого, широкого погляду на світ юридичних явищ¹. Вивчаючи внутрішній світ людини як передумову правової дійсності, юридична антропологія показує, як духовний світ людини об'єктивується у правових нормативах і цінностях. Антропологічний підхід показує різноманітність існуючих національних правових ментальностей, цим самим виступаючи проти універсалізації права, наголошуючи на самотності та ідентичності національного права.

При дослідженні правового менталітету недоцільно та й неможливо спиратися на якусь одну галузь наукового знання. Природа менталітету, як це вже було зазначено, надто складна, прихована та комплексна, щоб розглядати її лише під правовим кутом зору. Тенденція міждисциплінарного синтезу у вивченні правового менталітету спостерігається в юриспруденції, оскільки «створення концепції юридичного менталітету, визначення його видів та рівнів, розвиток категоріального апарату дослідження неможливе без створення єдиного проблемного поля, у рамках якого об'єднуються такі наукові напрями, як соціальна філософія, загальна теорія держави і права, політологія, соціологія, історична психологія, культурологія та інші галузі знання, у полі зору яких перебувають до певної міри суспільна та індивідуальна свідомість, національна культура, державно-правові і цивілізаційні феномени»². Отже, міждисциплінарний підхід до вивчення правового менталітету в ідеалі повинен синтезувати як правову, так і соціогуманітарну теоретико-методологічну базу.

Наявну множину визначень «менталітету» можна умовно розподілити на кілька груп³. До першої групи належать визначення, де менталітет ґрунтується на неусвідомлених, колективно-несвідомих, архетипових його елементах. До другого можна віднести ті, де акцент робиться на ментальній сфері, що визначається сукупністю усвідомлених елементів (образів, уявлень, цінностей, установок). До третього належать такі парадигми, у яких відзначається присутність як усвідомлених, так і неусвідомлених (несвідомих) структурних компонентів, що тісно взаємодіють.

¹ Див.: Синюков В. Н. Российская правовая система: введение в общую теорию / В. Н. Синюков. – Саратов, 1994. – С. 21.

² Див.: Мордовцев А. Ю. Правовая система в ментальном измерении: постановка проблемы / А. Ю. Мордовцев // Северо-Кавказский юридический вестник. – 2002. – № 2. – С. 48.

³ Див.: Меньяло Д. В. Правовой менталитет : автореферат дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Д. В. Меньяло. – Волгоград, 2003. – С. 11.

Щоб наочно продемонструвати сформований стан, ми скористаємося узагальненням, зробленим російським ученим Р. А. Додоновим. Досліджуючи проблему менталітету, він зібрав і класифікував кілька десятків поширених дефініцій ментальності, взявши за зразок добре відому класифікацію визначень культури А. Кребера й К. Клакхона¹.

1. Описові визначення, які в основному зосереджені на перерахуванні компонентів менталітету:

– «ментальність, менталітет — глибинний рівень колективної й індивідуальної свідомості, що включає й несвідоме. Ментальність — сукупність установок і схильностей індивіда або соціальної групи діяти, мислити, почувати й сприймати світ певним чином»² (В. П. Візгін);

– менталітет — «сукупність розумових звичок, вірувань, психічних установок, характерних для якої-небудь спільності людей або групи, стан розуму», «сукупність манер поведінки, мислення, судження про що-небудь, моральні установки, склад мислення»³.

2. Психологічні визначення, де термін «менталітет» належить до психологічних категорій. При цьому автори подібних дефініцій визначають менталітет через такі поняття, як мислення, емоції, потреби, архетипи, когнітивні еталони, сенс, мотиви, переконання, ідеали, схильності, стереотипи і т. д.:

– ментальності — «не сформульовані чітко й не цілком усвідомлювані (або зовсім не усвідомлювані) манери мислити, часом позбавлені логіки розумові образи, які властиві даній епосі або певній соціальній групі. Ці способи орієнтацій у соціальному й природному світі являють собою автоматизми думки»⁴;

– ментальність — «характерна для конкретної культури (субкультури) специфіка психічного життя представників даної культури (субкультури) людей, детермінована економічними й політичними умовами життя в історичному аспекті» (І. Г. Дубов)⁵.

¹ Додонов Р. А. Этническая ментальность: опыт социально-философского исследования [Электронный ресурс] / Р. А. Додонов. – Режим доступа: http://donntu.edu.ua/russian/strukt/kafedrs/phil/works/etn_mental/title.html.

² Современная западная философия : словарь [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://terme.ru/dictionary/189/word>.

³ Див.: Пушкарев Л. Н. Что такое менталитет? : Историографические заметки / Л. Н. Пушкарев // Отечественная история. – 1995. – № 3. – С. 160.

⁴ Див.: Гуревич А. Я. Жак Ле Гофф и «новая историческая наука» во Франции / А. Я. Гуревич // Гоффа Ж. Ле. Цивилизация Средневекового Запада. – Екатеринбург, 2005. – С. 535.

⁵ Див.: Додонов Р. А. Этническая ментальность: опыт социально-философского исследования [Электронный ресурс] / Р. А. Додонов. – Режим доступа: http://donntu.edu.ua/russian/strukt/kafedrs/phil/works/etn_mental/title.html.

3. Нормативні визначення. У них головний акцент ставиться на регулятивній функції менталітету, формуванні ним соціокультурних норм, що дозволяють індивідові орієнтуватися в навколишньому світі:

– «ментальність — система образів і уявлень соціальних груп, всі елементи якої є тісно взаємозалежними, поєднаними один з одним і функція яких полягає в тому, щоб бути регулятором їхньої поведінки у світі... Менталітет визначає й досвід, і поведінку індивіда й соціальних груп» (А.П. Огірків)¹;

– «менталітет — стійкий спосіб специфічного світосприймання, характерний для великих груп людей (етносів, націй або соціальних шарів), що обумовлює специфіку способів їхнього реагування на феномени навколишньої дійсності» (В. М. Адріанов)².

4. Структурні визначення. Автори визначень такого класу приділяють підвищену увагу структурі менталітету, підкреслюють ознаки системності й організації:

– менталітет — «це система (сама система) у русі, що є, таким чином, об'єктом історії, але при цьому всі її елементи тісно пов'язані між собою; це система образів, уявлень, які в різних групах або стратах, що становлять суспільну формацію, сполучаються по-різному, але завжди лежать в основі людських уявлень про світ і про своє місце в цьому світі, а отже, визначають вчинки і поведінку людей»³;

– ментальності — «діючі системи, найчастіше суперечливі, але завжди структуровані, які виступають як один із факторів, що обумовлюють усередині співтовариств дії, відчуття й мислення людей» (Ф. Граус).

5. Генетичні визначення, які розкривають походження феномену менталітету, що перераховують фактори, які впливають на процес зародження й еволюції ментальності:

– «менталітет — це родова пам'ять. Вона ґрунтується на синтезі природної й соціальної програм спадкування» (В.П. Бех)⁴;

¹ Див.: Пушкарев Л. Н. Что такое менталитет? : Историографические заметки / Л. Н. Пушкарев // Отечественная история. – 1995. – № 3. – С. 163.

² Современный философский словарь / под общ. ред. В. Е. Кемерова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://terme.ru/dictionary/183/word>

³ Див.: Дюби Ж. Развитие исторических исследований во Франции после 1950 года / Ж. Дюби. – М., 1991. – С. 52.

⁴ Див.: Додонов Р. А. Этническая ментальность: опыт социально-философского исследования [Электронный ресурс] / Р. А. Додонов. – Режим доступа: http://donntu.edu.ua/russian/strukt/kafedrs/phil/works/etn_mental/title.html

– менталітет — «етичний і пізнавальний код, мислення й відчуження» (Е. Шулін)¹.

6. Історичні визначення, у яких ментальність є у вигляді «історичної пам'яті», «осаду історії», де акцентується вплив історичної епохи на свідомість і несвідоме індивідів:

– ментальність — це «вираження на рівні культури народу історичних подій країни, як певна єдність характеру історичних завдань і способів їхнього вирішення, що закріпилися в народній свідомості, у культурних стереотипах. Ментальність — це своєрідна пам'ять народу про минуле, психологічна детермінанта поведінки мільйонів людей, вірних своєму історично сформованому «коду» за будь-яких обставин, не виключаючи катастрофічних» (І. К. Пантин)²;

– «історична ментальність — це сполучення (Ensemble) способів і змісту мислення і сприйняття, що є визначальним для даного колективу зараз. Ментальність виражається в діях» (П. Динцельбахер)³.

При співвідношенні правового менталітету з такими правовими феноменами, як правосвідомість, правовий світогляд, правове мислення й правова культура, були виявлені його відмітні ознаки, характерні риси і те місце, що він займає у правовій сфері духовного світу суспільства. Правовий менталітет відрізняється від інших правових явищ ознаками, які його характеризують, і характерними рисами. Серед ознак виокремлюють такі, як: бінарність; історично складна культурологічна своєрідність; консервативний, стійкий і статичний характер; типовість подань, оцінювання, реагування; колективний характер; його ціннісно-нормативна природа. У той час як правове мислення більше стосується індивіда, правовий менталітет тяжіє до колективного, масового. Правовий менталітет не «поглинає» правосвідомість, правовий світогляд, правове мислення, правову культуру, тому що всі вони є досить автономними щодо один одного, але при цьому між ними існує тісна взаємодія, що виявляється в тому, що правовий менталітет дає основу для формування й прояву правосвідомості, правового світогляду, правового мислення, у той час як останні є засобами для його внутрішнього життя (підживлення) і функціонування.

¹ Див.: Додонов Р. А. Этническая ментальность: опыт социально-философского исследования [Электронный ресурс] / Р. А. Додонов. – Режим доступа: http://donntu.edu.ua/russian/strukt/kafedrs/phil/works/etn_mental/title.html

² Там само.

³ История ментальностей, историческая антропология: Зарубежные исследования в обзорах и рефератах. – М., 1996. – С. 98–99.

Автор вважає, що правовим менталітетом є історично сформовані специфічні, найбільш типові й стійкі для певної соціальної або національно-етнічної спільності, системи світоглядних уявлень, оцінювань і реагувань на об'єкти державно-правової дійсності.

Правова ментальність формується так званим «грунтом», тобто тим населенням, що проживає на території певної держави. Загальновідомим є той факт, що рецепції, ідеї (у тому числі й правові), які зародилися в одній країні, можуть бути сприйняті в іншій лише в тому випадку, якщо для цього є матеріальні передумови, відповідним чином підготовлене середовище, якщо вони відповідають інтересам і потребам певних класів і соціальних груп.

Отже, для того щоб визначитися з характером правового «грунту» (менталітету), його готовністю сприйняти рецепційовані елементи іноземної культури, необхідно по можливості об'єктивно оцінити історичні дані і динаміку розвитку певного народу. Дані історії права є і будуть необхідним матеріалом для дослідників, оскільки ігнорування менталітету народу-реципієнта, тобто механічне перенесення на непідготовлений ґрунт, може призвести не тільки до провалу рецепції, а й взагалі буде суперечити суті рецепції права та призведе до ототожнення її з юридичною експансією та акультурацією.

Проведене дослідження дає підстави зробити деякі висновки і визначити перспективи подальшої розробки проблеми. Кожен народ у процесі свого історичного буття виробив особливий менталітет, тобто своєрідний спосіб усвідомлення й ставлення до світу, який задається мовою, традиціями, вихованням, релігійними уявленнями тощо, тобто усією суспільною практикою людей. Менталітет народу формується історично, однак сам процес його творення має неусвідомлений характер: при цьому саме менталітет детермінує цінності певної людської спільноти та визначає поведінку, почуття, думки її окремих представників.

Виконаний нами аналіз праць зарубіжних і вітчизняних вчених дав можливість зробити висновок, що в сучасних наукових школах розрізняють поняття правовий «менталітет» і «ментальність». Менталітет — інтегральна ціннісно-мотивована характеристика соціальної спільності; сформована система елементів духовного життя і світосприймання, яка зумовлює відповідні стереотипи поведінки, діяльності, способи життя різноманітних соціальних груп і індивідів; включає сукупність ціннісних, символічних, свідомих чи підсвідомих відчуттів, уявлень, настроїв, поглядів, світобачення. До менталітету

належать звички, прагнення, символіка, традиції, інтуїтивне несвідоме, що існують на рівні несвідомих психічних процесів.

На відміну від правового менталітету під ментальністю слід розуміти частковий аспектий прояв менталітету не тільки в умонастрої суб'єкта, а й у його діяльності. Ментальність як явище розумового порядку не є зовсім тотожною суспільній свідомості. Ментальність — це категорія, яка визначає сучасний контекст онтології людини в культурі, її світосприйняття та світобачення крізь призму власного етносу (нації, народності) чи соціальної страти. Ментальність належить до найбільш ґрунтовних основоутворювальних та фундаментальних культурних традицій. Спільним у поглядах вчених на це явище є акцентування зв'язків даного поняття з поняттям душі народу та її складовими: психічними характеристиками, волею, розумом. Ментальність має здатність виявлятися безпосередньо у матеріалізованих формах, характерних для певної людності: актах, вчинках, формах діяльності, реакціях і т. ін. Етнічна ментальність проявляється в домінуючих життєвих настроях людей, у характерних особливостях світовідчуття, світосприймання, у системі моральних вимог, норм, цінностей та принципів виховання, у співвідношенні магічних і технологічних методів впливу на дійсність, у формах взаємин між людьми, у сімейних засадах, у ставленні до природи та праці, в організації побуту, свят, у конкретних актах самоорганізації етносу тощо. У структурі ментальності розрізняють готовності, установки, налаштування індивіда чи групи людей діяти, мислити, відчувати, сприймати і розуміти навколишній світ певним чином.